

3.2.2.2 Різноманіття тваринного світу

Різноманіття безхребетних тварин

Безхребетні тварини Харківської області заселяють два різко відмінні між собою середовища: наземне і водне. Хоча існує значна частина комах, яка належить до земноводних форм, що в доімагінальній стадії заселяють водойми, а в стадії імаго ведуть наземний спосіб життя (бабки, одноденки, веснянки, сизири, волохокрильці, комарі, мошки, мокриці, хірономіди, гедзі, львинки). Вони належать до метаценотичних груп тварин, що беруть участь у міжбіоценотичних зв'язках наземних екосистем.

Наземні безхребетні у межах області заселяють різноманітні біотопи як природні, так і антропогенні; як зональні (лісові, степові), так і азональні з реліктовою фауною (крейдиані відслонення, піски, солончаки).

Тваринне населення водної біоти Харківської області налічує понад 2000 видів і представлено різними систематичними групами (найпростіші, губки, олігохети, п'явки, молюски, ракоподібні, водяні кліщі й павуки, водяні комахи), які заселяють різноманітні біотопи (річки, стариці, водосховища, озера, ставки, болота різних типів, струмки, степові поди, джерела типу реокрена чи гелокрена). Рідкісні види тварин виступають індикаторами фауністичного різноманіття. Аналіз розподілу рідкісних видів безхребетних Харківщини за систематичним складом свідчить, що до класу комах належить понад 97% вивченого біорізноманіття (із 229 видів – 223), по 2 види відносяться до класів п'явки та ракоподібні, по 1 виду до класів дощові черви і молюски.

Аналіз розподілу рідкісних видів безхребетних тварин у межах ценозів Харківської області (табл. 3.6) свідчить, що поширення переважної їх більшості має мозаїчний та дез'юктивний (острівний) ареал. Переважають види, що поширені в лісових та степових ценозах. Ареал рідкісних степових видів має стрічковий характер і охоплює крутосхили правих берегів річкових долин Сіверського Дінця, Орілі, Осколу та їх приток. Значно менше видів мешкають на луках та приурочені до піскових ґрунтів. Незначну долю складають види, що віддають перевагу крейдианім біоценозам – 5 видів (2,2%). Це – польська кошеніль, синявець мелеагр, с. сріблястий, с. пиренейський, пилкоїд алтайський. Особливу групу складають рідкісні прибережні види: турун блискучий і омофрон облямований, які мешкають по берегах проточних водойм – 2 види (0,8%). Таким чином, переважна більшість рідкісних видів із багатьох екологічних груп безхребетних (за винятком деяких реліктових видів) сконцентрована у долинах річкових систем.

Таблиця 3.6 Ценотичний розподіл рідкісних видів безхребетних тварин Харківської області

Екологічні групи	Види, що занесені до:			Разом
	ЄЧС	ЧКУ	ЧСХ	
Лісові	13	23	51	87
Степові	4	28	44	76
Лучні	5	10	6	21
Піщані	2	4	13	19
Крейдиані	–	2	3	5
Навколоводні	–	–	2	2
Водні	2	4	13	19
Разом	26	71	132	229

Різноманіття хребетних тварин

Фауна хребетних Харківської області досить різноманітна і налічує понад 390 видів, з яких 138 (майже 30%) видів рідкісних: 16 видів занесено до ЄЧС, 57 – до ЧКУ, 65 – до ЧСХ (табл. 3.7).

Таблиця 3.7 Систематичний склад хребетних тварин Харківської області

Назва класу	Кількість видів	З них занесено до		
		ЄЧС	ЧКУ	ЧСХ
Круглороті	2	1	1	–
Кісткові риби	40	–	3	5
Земноводні	11	–	–	4
Плазуни	10	–	3	6
Птахи	271	7	36	38
Ссавці	58	8	14	12
Разом	392	16	57	65

На території Харківської області (басейн р.Сів. Донець) зустрічаються представники класу **Круглоротих** – мінога українська (ЄЧС, ЧКУ) та м. струмкова.

Риби

Водойми Харківської області населяють близько 40 видів риб, що в систематичному відношенні належать до 9 родин та 6 рядів. Фонову групу складають представники ряду **Коропоподібних** (сазан, карась золотий, гірчак звичайний, пічкур звичайний, лящ, густера, верховодка, жерех, краснопірка, в'язь, голавль, плітка, голець звичайний, в'юн, щипівка звичайна, сом звичайний), ряду **Окунеподібних** (судак звичайний, окунь, йорж, бичок-пісочник, бичок-цуцик, підкамінщик звичайний) та ряду **Лососеподібних** (щука). Одним видом (минь) представлений ряд **Тріскоподібних**.

Декілька видів прісноводних риб з'явилися у складі іхтіофауни області завдяки акліматизації, штучному розведенню, звідки вони потрапили у водосховища та річки. Деякі з них, такі як форель райдужна, пелядь, карась сріблястий зустрічаються рідко. Інші види – товстолоб білий, товстолоб строкатий та амур білий є важливими промисловими рибами.

В останні десятиріччя іхтіофауна Харківської області поповнилась новим морським видом – голкою-рибою, яка проникла з Чорного моря по Дніпру у його притоки (р. Оріль) і по каналу Дніпро-Донбас потрапила у водойми басейну Сів. Дінця.

У річках, озерах, водосховищах області зустрічається декілька рідкісних видів риб. Невисока їх чисельність пов'язана з забрудненням водойм, зарегулюванням стоків, втратою кормової бази. Серед них 3 види із ЧКУ: стерлядь (родина осетрові), вирезуб та ялець Данилевського (родина коропові), які дуже рідко зустрічаються у басейні Сів. Дінця, та види із ЧСХ: синець (рідкісна напівпрохідна риба), білоочка (напівпрохідна риба, мешкає в річках з швидкою течією), підуст (річкова придонна риба), гол'ян (мешканець холодних чистих річок з піщаним дном), щипівка передньоазіатська, йорж-носарь (річкова, донна риба, перевагу надає протічним водам з чистим піщаним дном), колючка триголкова.

Земноводні

Фауна земноводних Харківської області представлена 11 видами, що належать до 6 родин і 2 рядів.

Ряд **Хвостаті** включає 2 види тритонів: тритон звичайний поширений на всій території області, т. гребінчастий – рідкісний вид, зустрічається у північних районах.

Ряд **Безхвості**. У водоймах різного типу живуть жаба озерна та ж. водяна, на півночі області мешкає близька до них – ж. ставкова. У вологих лісах, на заплавах луках поширена жаба гостроморда. Кумка звичайна, або джерелянка червоночерева – звичайний вид на всій території області, населяє різноманітні водойми із стоячою або малопроточною водою, які добре прогриваються. Жаба земляна мешкає у соснових лісах, на відкритих просторах, на полях, городах з м'яким піщаним ґрунтом. Вона веде нічний спосіб життя, вдень заривається в ґрунт, весною зустрічається у водоймах. Ропуха зелена поширена на всій території області, зустрічається на відкритих просторах, біля житла людини, весною тримається водойм. Ропуха сіра, або звичайна – рідкісний вид, населяє зволожені, затемнені ділянки лісів, садів, парків, зарослі чагарниками балки; поширена спорадично, у посушливі роки її чисельність падає. Квакша звичайна мешкає в лісах, чагарниках, на луках, зустрічається лише в окремих урочищах, на більшій частині території області вона зникає.

Плазуни

Фауна плазунів Харківської області представлена 12 видами, що належать до 5 родин і 2 рядів. З них 3 види рідкісні, занесені до ЧКУ.

Єдиний представник ряду **Черепахи** – черепаха болотяна, поширена на всій території області, але чисельність її катастрофічно знижується, головним чином, внаслідок забруднення водойм, проведення меліоративних робіт на луках, болотах, розчищення річок.

Ряд **Лускаті**. Підряд **Ящірки** представлений 5 видами (родини Справжні ящірки, Веретільниці). Ящірка прудка поширена на території всієї області, я. зелена рідко зустрічається в південній її частині. Ящірка живородяща в незначній кількості мешкає в північній зоні, в південній частині зустрічається на невеликих локальних ділянках. Одне з таких поселень знаходиться в урочищі „Орчик” (Зачепилівський район). Ящірка різноколірна мешкає на відкритих піщаних ділянках борових терас по долинах річок (Сів. Донець, Оскіл). Найчисельніше поселення цього виду розташовано на пісках біля с. Кицівка Печенізького району. Веретільниця (безнога ящірка довжиною до 25 см) заселяє вологі місця лісів. У зв'язку з розширенням рекреаційних зон у лісах долини р. Сів. Донець, р. Оскіл та інших річок області, чисельність цієї ящірки зменшується, у багатьох місцях вона стала рідкісною і потребує охорони.

Підряд **Змії** представлений 6 видами. Вуж звичайний поширений на всій території Харківщини, в. водяний зрідка зустрічається в південних районах. Мідянка звичайна (ЧКУ) мешкає на узліссях лісів, вирубках, в останні десятиріччя чисельність цього виду зменшується в рекреаційних зонах лісових масивів по долинах р. Сів. Донець, р. Оскіл. Гадюка звичайна у Харківській області представлена особливою лісостеповою формою, що характеризується великими розмірами (до 80 см) та чорним забарвленням дорослих особин, зустрічається в листяних та мішаних лісах, на узліссях та на галявинах, на болотах, по берегах водойм, поширена на всій території області, але чисельність її незначна. У південних та східних районах Харківщини дуже рідко зустрічаються гадюка степова та полоз жовточеревий, занесені до ЧКУ.

Птахи

За минуле століття на території Харківської області під впливом антропогенних перетворень середовища відбулись суттєві зміни видового складу, чисельності, територіального розміщення, характеру перебування птахів. Все це знаходить відображення в структурі сучасної орнітофауни Харківщини, яка є елементом фауни Українського лісостепу і північної межі степу. В останні десятиріччя різко змінилась чисельність тих чи інших груп птахів, характер поширення, спосіб життя, поведінка, риси біології. Високе антропогенне навантаження, пов'язане з рекреацією, сільськогосподарським виробництвом, гідромеліоративним втручанням, техногенним забрудненням суттєво збіднює орнітокомплекси. В XIX-XX ст. зі складу орнітофауни зникло понад 20 видів, зокрема великих хижих птахів. Значні зміни відбулись серед комплексу степових птахів. Розорювання ділянок цілини, що ще збереглися і старих перелогів призвели до припинення гніздування раніше звичайних степових видів – дрохви, журавля степового і вже рідкісних в той час хохітви, чайки степової (кречітки) і жайворонка білокрилого.

Втрата в орнітофауні частково компенсувалась птахами-прибульцями, зоогеографічно і екологічно нерівноцінними втраченим видам. Сучасні орнітокомплекси Харківської області характеризуються „невідповідністю” природним ландшафтним місцевостям, збільшенням мозаїчності поширення зональних видів, особливо рідкісних, що збереглися на невеликих, розділених територіях. У зв'язку із зникненням низки видів, що визначали зоогеографічні особливості регіону втрачається можливість дати оптимальну фауністичну характеристику території області. Показники неповної видової різноманітності відповідають і показникам чисельності. До критичних цифр скоротилась чисельність дерихвоста степового та лежня, всіх видів хижих птахів. Рідкісні на гніздуванні могильник, підорлик великий, орлан-білохвіст, орел-карлик, осоїд, балабан.

Місцеположення Харківської області на межі лісу зі степом визначило межі поширення як степових видів на північ, так і лісових на південь. Теж саме можна сказати і про водно-болотні види. Тут проходить межа поширення на північ лежня, дерихвоста степового, жайворонка степового, ж. малого, шеврика польового, чаплі рудої, чепури великої і чепури малої, розташовані північні гніздові поселення квака, кулика-довгонога. По області проходить південна межа таких лісових видів, як синиця чубата, дрізд-омелюх, чикотень, чиж, слуква, південніше не гніздиться чечевиця, журавель сірий.

В останні десятиріччя антропогенна трансформація найбільше торкнулась навколводних просторів і перш за все долинних ландшафтів. Зі створенням на території області великих водосховищ (Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське, Орільківське, Рогозянське тощо) орнітофауна поповнилась елементами, нетиповими для внутрішньоматерикових водойм, або видами що вкрай рідко зустрічались до появи водосховищ. З'явилися птахи – мешканці морських узбережжь, що в пролітний час зустрічаються на великих озерах і водосховищах, і зимують на незамерзаючих ділянках моря. Збільшилось видове різноманіття, змінився статус і чисельність мартинів, крячків, куликів, чапель. На водосховищах під час прольоту зареєстровані нові види птахів, що раніше не зустрічались (баклан великий, казарка білощока, казарка червоногола, лутук, морянка, крохаль довгоносий, турпан, чернь морська, гага звичайна).

Сучасна орнітофауна Харківської області представлена близько 270 видами, що належать до 18 рядів. З них понад 80 видів рідкісні: 7 видів занесено до ЄЧС, 36 – до ЧКУ, 38 – до ЧСХ. 189 видів птахів гніздяться (38 видів осілі), 51 вид зустрічається на прольоті, 21 вид залітний, 10 видів

зимуючих. З 189 видів, що гніздяться, 79 видів лісових, 74 – водно-болотних і лучних, 14 видів належать до степового комплексу, 12 видів гніздяться переважно в яругах і берегових урвищах, 10 – у будівлях, біля житла людини.

Ряд **Гагароподібні** представлений двома видами – гагара чорношия та г. червоношия, які зустрічаються під час весняного та осіннього прольоту на великих водосховищах (Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське, Орільківське, Рогозянське), озерах (оз. Лиман), на ставках Печенізького ТРГ.

Ряд **Пірнікозоподібні** представлений 5 видами: пірнікоза мала, п. чорношия, п. сірошока та п. велика гніздяться, п. червоношия зустрічається на прольоті. Найчисельніші гніздові поселення пірнікози чорношиї (200-300 пар) розташовані на заплавах озер, лиманів долини р. Оріль (Зачепилівський район), в урочищі „Сухий лиман” (Зміївський район).

Ряд **Пеліканоподібні** представлений 4 залітними видами. Зустрічі пелікана рожевого (ЧКУ) та пелікана кучерявого (ЧКУ) неодноразово реєструвались на території Харківщини у XIX -XX ст. Зграйки баклана великого та баклана малого (ЧКУ) в останні десятиріччя спостерігаються на Печенізькому, Червонооскільському, Орільківському водосховищах, оз. Лиман.

Ряд **Лелекоподібні** представлений 9 видами. Найбільш поширена і чисельна чапля сіра, великі колонії якої розташовані в лісових масивах та заплавах долини р. Сів. Донець (Печенізький, Зміївський, Балаклійський, Ізюмський райони) та інших річок області (Оскіл, Мжа, Берестова, Орчик). Чапля руда – менш чисельний вид, зустрічається в заплавах р. Сів. Донець, Мжа, Великий Бурлук, Оріль, Берестова та ін. Чепура велика і чепура мала в кінці XIX ст. мали статус рідкісних залітних видів, в середині XX ст. були малочисельними, гніздилися спорадично. Зараз ці види чапель поширені в заплавах рр. Оріль, Берестова, Орчик, Великий Бурлук, Мжа, Сів. Донець, Берека. В останні десятиріччя спостерігається збільшення їх чисельності. Квак – рідкісна чапля Харківської області. Колоніальне поселення цього виду в урочищі „Орчик” зникло, і зараз квак гніздиться спорадично в заплавах річок півдня області (рр. Оріль, Орчик, Берестова, Берека), зустрічається також в басейні Сів. Дінця. Бугай і бугайчик поширені на всій території області, населяють очеретяно-рогозові ділянки водойм різного типу. Лелека білий у XIX ст. гніздився в західній частині Харківщини. На схід від р. Оскіл – у Куп'янському, Ізюмському районах зустрічався випадково під час прольоту. У XX ст. відбувається розширення гніздового ареалу лелеки білого на схід. Зараз лелека гніздиться на всій території області, чисельність понад 300 гнізд (найбільша концентрація гнізд у Зачепилівському районі – в долині р. Оріль). Досить рідко, на прольоті або під час літніх кочівель зустрічається на території області лелека чорний (ЧКУ). Він реєструвався в долині Сів. Дінця (Балаклійський, Ізюмський район), в зоні Печенізького водосховища, в долині р. Вовча (Вовчанський район).

Ряд **Гусеподібні** представлений понад 30 видами. На території Харківської області гніздяться: гуска сіра, лебідь-шипун, качки: крижень, чирянка мала, нерозень, попелюх, огар (ЧКУ). Можливе гніздування шилохвості, чирянки великої, широконоски. Пролітні види: гуси (гуска білолоба, г. мала, гуменник), казарка червоновола (ЧКУ), лебідь-кликун, качки (свищ, чернь чубата, ч. морська, ч. білоока (ЧКУ), ч. червонодзьоба, морянка, гоголь (ЧКУ), синьга, турпан, крех малий, крех середній (ЧКУ), крех великий). В останні десятиріччя зареєстровані залітні види: казарка канадська, казарка білошока, галагаз, пухівка (ЧКУ).

Ряд **Соколоподібні**. Багато видів хижих птахів в XX ст. відчули різкі флуктуації чисельності, пов'язані перш за все з трансформацією гніздових біотопів і кормових місць мешкання

внаслідок їх господарського освоєння. Сильний негативний вплив на хижаків мало також забруднення природного середовища пестицидами і іншими токсичними поллютантами. Дуже велику роль зіграло спрямоване переслідування і знищення людиною.

Сучасна фауна соколоподібних Харківської області представлена 27 видами, що належать до 3 родин (скопині – 1 вид, яструбові – 19 видів, соколові – 7 видів). 22 види гніздяться (2 види осілі), 4 види пролітні, 1 вид прилітає на зимівлю. 3 види занесено до ЄЧС, 14 – до ЧКУ. Скопа (ЧКУ) – дуже рідкісний хижий птах, що живиться рибою, зустрічається у нас, головним чином, на прольоті на великих водосховищах (Краснопавлівське, Орільківське, Червонооскільське), в заплавах річок (Сів. Донець, Мжа, Оріль). Відоме гніздування однієї пари скопи у лісовому масиві на узбережжі Печенізького водосховища. Осоїд – малочисельний гніздовий вид, селиться в широколистяних лісах, перевагу надає заплавному ділянкам. В гніздовий період реєструвався в заплаві р. Мжа. Шуліка чорний гніздиться на всій території області, перевагу надає заплавному біотопам. В останні два десятиріччя спостерігається скорочення чисельності цього виду, ймовірно пов'язане зі значним забрудненням водою. Лунь очеретяний – найбільш звичайний мешканець очеретяно-рогозових заростей озер, боліт, заплав річок, заток водосховищ на всій території області. Лунь лучний зустрічається значно рідше, більш чисельний в заплавах річок степової зони (рр. Оріль, Берека). В деяких місцях утворює колонії. Дуже рідкісні лунь польовий та лунь степовий, занесені до ЧКУ, селяться у відкритих ландшафтах, на степових цілинних ділянках, на схилах балок в південних та східних районах області. Яструб великий – звичайний гніздовий, осілий вид. В останнє десятиріччя спостерігається збільшення чисельності, гніздування в антропогенному ландшафті (в невеликих масивах соснових насаджень біля населених пунктів). Яструб малий – гніздовий осілий вид, більш звичайний в лісостеповій зоні. Взимку часто зустрічається в населених пунктах, де полює на горобців. Яструб коротконогий (ЧКУ) спорадично гніздиться в лісах долини Сів. Дінця. Канюк звичайний – найбільш поширений вид, гніздиться в лісах різного типу. Канюк степовий (ЧКУ) зустрічається у степових районах області. З 2000р. зареєстровано гніздування понад 20 пар у байрачних лісах на території Барвінківського, Близнюківського, Лозівського, Сахновщинського, Первомайського, Ізюмського та Зміївського районів. Зимняк – досить звичайний в осінньо-зимовий період на всій території області. Зміїд (ЧКУ) на гніздуванні спостерігався в Зміївському і Ізюмському районах. Селиться в старих ділянках лісу різного типу, що межують з заболоченими луками або цілиними схилами балок. Орел-карлик (ЧКУ) – малочисельний гніздовий вид. Селиться в широколистяних лісах, перевагу надає заплавному дібровам, осокірникам. В останні роки зареєстрований в долині Сів. Дінця в Ізюмському районі, спостерігався в долині р. Вовча, на узбережжі Рогозянського водосховища. Підорлик великий (ЧКУ) – в минулому був не рідкісним в старих лісах по долинах річок в лісостеповій частині басейну Сів. Дінця. В останні десятиріччя 2-3 пари відмічаються в лісовому масиві „Ізюмська Лука”. Підорлик малий (ЧКУ) – рідкісний пролітний вид. Могильник (ЧКУ) гніздиться в соснових лісах долини р. Сів. Донець то його приток. Відомі поселення на території „Ізюмської Луки” – 2-4 пари, на території НПП „Гомільшанські ліси” – 1 пара. Можливе гніздування 1-2 пар в долині р. Мжа, 2-3 пар – на узбережжі Червонооскільського водосховища. Беркут (ЧКУ) – рідкісний пролітно-залітний вид, реєструвався в осінньо-зимовий період в різних районах (Зміївський, Балаклійський, Ізюмський, Великобурлуцький, поблизу м. Харків). Орлан-білохвіст (ЧКУ) – в кінці XIX ст. на території Харківщини мав статус звичайного гніздового осілого птаха. Гніздився майже по всій долині Сів. Дінця і місцями по його притоках. Але вже в 50-60 рр.

XX ст. майже повністю зник. В останні два десятиріччя спостерігається збільшення чисельності орлана-білохвоста в різних частинах ареалу. Зараз в басейні Сів. Дінця в межах Харківської області, ймовірно гніздиться понад 10 пар орланів. 3-4 пари мешкає на території „Ізюмської Луки”. В період осінніх і зимових кочівель орлани-білохвости реєструються в долині Сів. Дінця (в зоні Печенізького водосховища, на ставках Печенізького рибгоспу в місці злиття р. Великий Бурлук з Дінцем, в долині р. Велика Бабка), на Краснопавлівському, Орільківському, Червонооскільському водосховищах, на оз. Лиман. Сапсан (ЧКУ) – надзвичайно рідкісний пролітний вид. Балабан (ЧКУ) – окремі поселення, ймовірно, ще збереглися в старих дібровах. Відоме гніздування однієї пари на території „Ізюмської Луки”. Підсоколик великий – поширений на всій території області, частіше зустрічається на гніздівлі в заплавах лісах (значна чисельність в заплаві р. Мжа), нерідко селиться і на терасах річок в соснових борах і осокірниках; гніздиться також в байрачних лісах, лісосмугах. Підсоколик малий – малочисельний пролітний і зимуючий вид. Кібчик зустрічається на півдні лісостепу і в степовій зоні, поширений спорадично, гніздиться в лісосмугах. Боривітер звичайний гніздиться на всій території, але малочисельний. Селиться як правило по лісосмугам, у заплавах осокірниках, на узліссях байрачних лісів. Відомі 3 гніздові пари боривітра звичайного на території м. Харків (селиться в нішах будівель). Боривітер степовий (ЧКУ) – окремі зустрічі реєструються в степових районах області.

Ряд **Куроподібні**. Куріпка сіра (осілий вид) і перепілка (гніздовий, перелітний вид) поширені на всій території області, більш численні в степових районах. На території Харківської області були спроби акліматизації фазана, і зараз в деяких південних районах ці птахи зустрічаються.

Ряд **Журавлеподібні** представлений 11 видами: 8 видів гніздяться, 3 види – рідкісні пролітні. Журавель сірий (ЧКУ) гніздиться в заплавах річок басейну Дону (рр. Сів. Донець, Мжа, Великий Бурлук, Берека) та Дніпра (р. Оріль з притоками рр. Берестова, Орчик; р. Мерла). Найчисельніше гніздове поселення (в різні роки від 15 до 35 пар) та осіннє передміграційне скупчення (до 150 птахів) розташовані на території „Ізюмської Луки” (Ізюмський район). Всього на території Харківщини гніздиться понад 100 пар журавлів. Журавель степовий (ЧКУ) в XVIII-XIX ст. ще гніздився в степовій частині Харківської губернії, але в XX ст. цей вид зник. Весною 2002 р. у заплаві р. Великий Бурлук (Шевченківський район) було зареєстроване міграційне скупчення журавля степового (59 птахів). Це перша зустріч цього рідкісного виду на території Харківщини більш ніж за столітній період. Дрохва ще в кінці XIX ст. була звичайним гніздовим видом у степовій частині Харківської губернії, в XX ст. припинила гніздування. Зараз дрохва (ЧКУ) і хохітва (ЧКУ) – надзвичайно рідкісні пролітні види в степовій зоні області. Інші представники цього ряду – пастушкові (пастушок, погонич звичайний, погонич малий, погонич-крихітка, курочка водяна, лиска) – численні гніздові види, поширені на всій території області. Деркач (ЄЧС) зустрічається в заплавах всіх річок області, але його чисельність вища в лісостеповій зоні.

Ряд **Сивкоподібні** представлений 46 видами (підряди Кулики та Мартини). З них 8 видів занесені до ЧКУ.

Підряд **Кулики**. 34 види (15 видів гніздяться, 19 – зустрічаються на прольоті). Гніздяться – чайка, пісочник малий, коловодник звичайний, к. лісовий, к. ставковий (ЧКУ), набережник, баранець звичайний, б. великий, слуква, грищик великий. Кулик-довгоніг (ЧКУ) невеликими колоніями гніздиться на півдні і південному сході по степовим озерам-блюдцам в заплавах рр. Оріль, Берестова та мілководним ставкам-відстійникам цукрозаводів. Найчисельніше поселення

кулика-довгонога (40-50 пар) відоме на території ставків-відстійників Орільківського цукрозаводу (Лозівський район). В заплавах річок степової зони зрідка зустрічаються дерихвіст степовий (ЧКУ) та кульон великий (ЧКУ). Поблизу великих водойм селяться окремі пари кулика-сороки (ЧКУ), гніздування якого відмічалось на Червонооскільському водосховищі. На піщаних кучугурах в центральних частинах регіону, зокрема на південній межі Харківщини зустрічається один з найбільш рідкісних представників ряду – лежень (ЧКУ).

Серед куликів значну частину складають північні види – мешканці тундри, лісотундри, тайгових боліт, які зустрічаються у нас тільки під час сезонних міграцій, весною та восени. Це сивка морська, с. звичайна, пісочник великий, крем'яшник, хрустан, коловодник болотяний, к. чорний, к. великий, мородунка, плавунець круглодзьобий, брижач, побережник малий, п. червоногрудий, п. чорногрудий, баранець малий, кульон середній (ЧКУ).

Підряд **Мартини** включає мартинів і крячків. З появою водосховищ збільшилась чисельність на гніздуванні і на прольоті мартина звичайного. В останні десятиріччя з'явились чисельні колонії цього виду (в заплаві р. Оріль, урочищах „Горіла Долина” та „Сухий Лиман”, на ставках Печенізького рибгоспу тощо). Мартин сивий та м. жовтоногий в попередні десятиріччя були рідкісними залітно-пролітними видами. В останні десятиріччя мартин жовтоногий почав гніздитися (відомі колонії на території ставків Печенізького ТРГ, на острові в Орільківському водосховищі). Численними стали всі види мартинів на прольоті. На водосховищах (Печенізькому, Червонооскільському) відмічені зальотні види птахів, які раніше не зустрічались – мартин каспійський (ЧКУ), неодноразово зустрічався поморник короткохвостий.

Крячки представлені 5 гніздовими видами. Селяться колоніями на заплавах озер, болотах, узбережжі річок, затоках водосховищ. Крячок чорний – найчисельніший вид, поширений на всій території області. В останні десятиріччя спостерігається розселення і збільшення чисельності к. білощогого та к. білокрилого. На території Харківської області к. білощокій почав гніздитися з 80-х років. Зараз сформувались великі гніздові колонії цього виду чисельністю 200-300 пар в заплаві р. Оріль (Зачепилівський район), в урочищі „Сухий Лиман” в Зміївському районі, на ставках Печенізького рибгоспу. Крячок річковий гніздиться на піщаних мілинах, чисельність його зменшується внаслідок скорочення гніздових біотопів. На піщаних ділянках селиться також крячок малий – досить рідкісний вид, який недавно з'явився на гніздуванні в різних частинах області.

Ряд **Голубеподібні**. Лісові мешканці – горлиця звичайна, припутень, голуб-синяк. З 60-х років ХХ ст. відбувається інтенсивне розселення по населених пунктах області нового виду – горлиці кільчастої, яка розширює гніздовий ареал із Західної Європи.

Ряд **Зозулеподібні**. Зозуля звичайна – багаточисельний євритопний вид, поширений на всій території області.

Ряд **Совоподібні**. 6 видів гніздяться – пугач (ЧКУ), сова вухата, с. сіра, с. болотяна, сич хатній (осілі), совка (перелітний вид). Залітний зимуючий вид – сова біла. В ХХ ст. скоротилась чисельність всіх видів сов. В останні десятиріччя дуже рідкісною стала совка, майже зник з території області пугач.

Ряд **Дрімлюгоподібні**. На узліссях, галявинах лісових масивів гніздиться дрімлюга. В останні десятиріччя чисельність його зменшується.

Ряд **Серпокрильцеподібні**. Серпокрилець чорний – звичайний численний вид, гніздиться в населених пунктах. Була відома колонія серпокрильців, які гніздилися в норах на крутосхилах берега Сів. Дінця.

Ряд **Сивораکشеподібні**. Бджолоїдка селиться в норах в ярах та кар'єрах, утворює колонії, більш численна в південній та східній частині області. В норах берегових обривів гніздиться рибалочка, чисельність якого в останні десятиріччя скорочується, особливо в рекреаційних зонах. Сиворакша стала надзвичайно рідкісним птахом на території області (внаслідок вирубки старих дуплистих дерев в лісах).

Ряд **Одудоподібні**. Одуд – звичайний вид, поширений на всій території.

Ряд **Дятлоподібні** представлений 6 видами: великий, середній та малий строкаті дятли, дятел сивий, крутиголовка. З'явився новий вид – дятел сирійський, область гніздування якого розширюється.

Ряд **Горобцеподібні** представлений 105 видами, з них 85 – гніздяться, 22 – осілі, 3 види зустрічаються тільки на прольоті, 8 видів – залітні, 9 видів – зимуючі. Протягом ХХ ст. відбулись зміни у видовому складі горобцеподібних птахів, їх чисельності, поширенні, статусі окремих видів. Зникли на гніздуванні жайворонки білокрилий та ж. чорний. З'явилися на гніздуванні нові види – плиска жовтоголова, горихвістка чорна, трав'янка чорноголова, вівчарик зелений, очеретянка індійська. Змінився статус синиці вусатої, чикотня, які були пролітними, залітними видами, а у ХХ ст. почали гніздитися. Зараз синиця вусата – гніздовий осілий вид, поширена на всій території області в заплавах річок, на водосховищах.

Ссавці

Фауна ссавців Харківської області представлена 63 видами, що належать до 20 родин і 6 рядів. З них 6 видів занесені до ЄЧС, 12 видів – до ЧКУ.

Ряд **Комахоїдні** представлений 8 видами, що належать до 4 родин. Це такі широко поширені види, як їжак звичайний, кріт звичайний, землерийки – бурозубка звичайна, б. мала, білозубка мала, б. велика, землерийка водяна, або кутора. Серед комахоїдних особливе місце належить хохулі звичайній – реліктовому виду, надзвичайно рідкісному в межах свого ареалу, занесеному до ЄЧС, ЧКУ. Хохуля раніше була поширена в заплавах річок Харківщини. Але в наш час можна лише передбачати її можливе мешкання в мінімальній кількості в заплаві Сів. Дінця, річок басейну Ворскли.

Ряд **Рукокрилі** представлений 13 видами. Чисельність кажанів повсюдно невелика, а такі види як нічниця ставкова, вечірниця велетенська, в. мала, нетопир середземноморський занесені до ЧКУ. Нічниця ставкова, вечірниця велетенська та вухань занесені також до ЄЧС. Інші види кажанів, поширені у межах області: вечірниця руда, нічниця водяна, н. вусата, нетопир лісовий (н. Натузиуса), нетопир-карлик, кожанок північний, кожан двоколірний, к. пізній, рідкісні види, подекуди зустрічаються в лісах та населених пунктах, також належать до тварин, що охороняються.

Ряд **Зайцеподібні** представлений одним видом – зайцем-русаком, що зустрічається в різноманітних біотопах.

Найбільш численну групу ссавців складають представники ряду **Гризуни** (24 види, що належать до 10 родин). Гризуни – мешканці різноманітних біотопів – лісових, відкритих просторів, цілинних ділянок степу, полів.

З гризунів, що мешкають у лісі, найбільш типова білка, вид характерний як для великих масивів листяних лісів на вододілах, так і для соснових борів, заплавлених лісів, полезахисних смуг. В останні десятиріччя білки активно заселяють приміські та міські насадження, стають звичними мешканцями парків, садів, міських кладовищ. Вовчок лісовий також пов'язаний з деревно-чагарниковою рослинністю лісів, садків. У липово-дубових лісах зі старим деревостаном мешкають

миша лісова та м. жовтогорла, два види полівок – п. руда лісова, найбільш звичайний гризун лісів, та п. чагарникова, або п. підземна, поширення якої приурочено до широколистяних зволжених лісів, головним чином північної частини області.

Більш численна група – гризуни відкритих просторів. Ще недавно численні шкідники сільського господарства, а зараз досить рідкісні ховрахи представлені двома видами: х. крапчатий, що мешкає у північній частині області північніше р. Сів. Донець, та х. малий, поширений у степових районах.

Сурок звичайний (бабак) – практично знищений до початку ХХ ст., у минулому аборигенний вид, зараз відновив чисельність і інтенсивно поширюється у межах північно-східної частини Харківщини. Поряд із збільшенням чисельності, відбувається розселення тварин. У Великобурлуцькому районі, де збереглась корінна популяція цього виду, і де у 70-роки були створені два загальнодержавні заказники для збереження бабака, чисельність його найвища і тримається у межах 25-30 тис. У 60-роки ХХ ст. бурлуцька колонія почала інтенсивно розширювати свої межі, і внаслідок природного і штучного розселення, бабаки заселили степові території Шевченківського, Печенізького, Чугуївського, Дворічанського, Куп'янського, Балаклійського, Барвінківського, Сахновщинського районів. Зараз бабак мешкає також у Зміївському районі (територія НПП „Гомільшанські ліси”). Загальна чисельність бабака на території Харківської області складає понад 40 тис. особин.

Типовий степовий мешканець – тушканчик великий (ЧКУ) дуже рідко зустрічається на степових ділянках південної та східної частини області. Тут також мешкають інші „степовики”: дрібні мишоподібні гризуни – мишівка степова (ЧКУ) та пістрянка степова. На цілих ділянках нерозораних неугідь, по степових балках живе сліпак звичайний (ЄЧС). Поля, степові балки, різні нерозорані ділянки землі населяють такі широко поширені, а місцями і численні види, як полівка звичайна, хом'як звичайний, хом'ячок сірий. Усі вони в умовах високої чисельності можуть наносити шкоду сільському господарству.

Невелика група гризунів приурочена до заплавної біотопів. Це – полівка водяна, що населяє прибережні зарості різних водойм. У трав'янистих заростях заплави живе найменший з наших гризунів – миша маленька.

У заплавах річок мешкає бобр річковий – рідкісний вид Харківщини. На території області він з'явився порівняно недавно – у 1982 році вперше був знайдений на притоках річок Ворскли та Сів. Дінця. Спочатку розселяючись з басейну Псла на Полтавщині, бобри поселились у північно-західній частині Харківщини, у долині р. Мерла (Краснокутський район). Зараз бобри живуть у більшості басейнів річок області, відомо понад 50 поселень загальною чисельністю близько 200 особин. Численні поселення бобрів розташовані у заплаві р. Сів. Донець у Балаклійському, Ізюмському районах (зокрема територія РЛП „Ізюмська Лука”, водно-болотне угіддя в місці впадіння р. Оскіл у р. Сів. Дінець в околицях с. Студенок). Погризи бобрів знаходили у заплаві р. Уди у Харківському районі і на території м. Харків.

Акліматизована півстоліття тому ондатра населяє заплавні озера, стариці, зустрічається у водоймах всієї області.

Поряд з гризунами, що населяють природні біотопи, існують види, що мешкають в поселеннях людини, у ландшафтах, перетворених господарською діяльністю – пацюк сірий та миша хатня.

Миша курганчикова, що живе на полях, ще недавно мешкала у південних районах області, зараз інтенсивно розселяється у більш північні райони.

Ряд **Хижі** представлений 14 видами, з яких 3 види занесені до ЄЧС, 5 – до ЧКУ. Найбільш звичайні мешканці лісів – ласка, тхір лісовий, куниця лісова. Поширення куниці кам'яної приурочено до населених пунктів, включаючи великі міста, і лише незначна частина її популяції селиться в яругах, по урвистих берегах річок. Горностай (ЧКУ) поширений на всій території області, малочисельний. Тхір степовий (ЧКУ) та перев'язка звичайна (ЄЧС, ЧКУ) – мешканці відкритих степових ландшафтів південних та східних районів області, знаходяться на межі зникнення. Норка європейська (ЧКУ) поширена на всій території області, населяє заплавні ландшафти річкових долин. На чисельність норки європейської впливає конкуренція норки американської, дика популяція якої сформувалась з числа особин, що випадково потрапили на волю із звіринницьких господарств, де розводили цих хутрових звірів. Видра річкова (ЄЧС, ЧКУ) зустрічається у заплавах річок, озерах, водосховищах по всій території області, але чисельність її незначна. Борсук (ЧКУ) зустрічається як у лісостеповій, так і степовій зоні області. Найбільш звичайним, повсюдно поширеним мисливським видом є лисиця. Вовк (ЄЧС) зустрічається на всій території області, але найбільш звичайний у північно-східній та східній її частині. Чисельність цього звіра в останні десятиріччя зростає. Заплави долин річок, ліси різного типу населяє далекосхідний вид собака єнотовидний, акліматизований на території України у 30-ті роки ХХ століття.

Ряд **Парнокопитні** представлений 4 видами. Свиня дика, козуля, лось поширені як в лісостеповій, так і степовій частині області. Оленя благородного неодноразово завозили з метою акліматизації у різні райони Харківщини. Всі ці тварини мають певну цінність як об'єкти спортивного полювання. Добування їх суворо регламентоване.

Найвищий рівень біологічного різноманіття на сучасному етапі відмічений в долинах річок Сіверський Донець, Мерла, Мжа, Уди, Вовча, Оскіл, Берестова, Оріль, Берека і природних центрах в Краснокутському районі, та розташованих вздовж долини р. Сіверський Донець в Печенізькому, Зміївському, Балаклійському та Ізюмському районах.

Основні шляхи міграції птахів

Харківська область лежить на шляху „широкого фронту” пролітних птахів (міграційні шляхи „Північ-Південь”, “Схід-Захід”), але в її межах можна виділити декілька зон, де спостерігається концентрація міграційних потоків. Вони відіграють ключову роль для підтримання життєдіяльності перелітних птахів. Тут спостерігаються найбільш масові скупчення і саме тут розташовані найважливіші території, що забезпечують птахів їжею та служать їм місцями відпочинку. Через територію області проходять міграційні шляхи багатьох груп птахів, які летять як у широтному, так і в меридіанному напрямку. Деякі види пролітають широким фронтом, дотримуючись основного напрямку прольоту, інші концентруються уздовж екологічних шляхів (долини річок, водосховища, ланцюги озер). Гідрографічна мережа Харківської області представлена річками басейну Дону та Дніпра. Найбільший потік мігрантів спостерігається в долинах річок, які служать транзитними коридорами та місцями відпочинку і годівлі перелітних птахів. Це – долина Сів. Дінця та його приток (рр.Оскіл, Мжа, Великий Бурлук, Уди, Берека, Вовча та інші), долина р.Оріль та її приток (рр.Орілька, Берестова, Орчик та інші).

Найбільша концентрація водоплавних (гуси, качки) та навколводних (мартини, крячки, кулики, чаплі) птахів під час весняної й осінньої міграції на території Харківської області

спостерігається на великих водосховищах (Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське, Орільківське, Рогозянське та інші), озерах Лиманської системи (оз. Лиман, урочище „Сухий лиман”). Значна кількість водоплавних птахів концентрується також на ставках рибгоспів (Печенізьке ТРГ, „Піски-Радьківські”).

Важливе значення для мігруючих гусей у ранньовесняний період мають заболочені пониззя на третій та четвертій надзаплавних терасах великих річкових долин (рр. Сів. Донець, Оскіл). Якраз у таких місцях (урочище „Горіла Долина”, Хотімлянські озера) відбувається формування перших весняних скупчень гусей. Місця найбільшої концентрації мігруючих гусей спостерігаються в південній частині Харківської області (заплати р. Оріль та її приток, р. Самара, Краснопавлівське та Орільківське водосховища). Крім гуски сірої, через територію Харківської області мігрують тундрові види гусей. Водно-болотні угіддя Харківщини мають глобальне значення для підтримання мігруючих палеарктичних популяцій великої білолобої гуски та тундрового гуменника. Зокрема, такі місця зупинок, як Краснопавлівське та Орільківське водосховища, де спостерігаються скупчення цих видів гусей у декілька десятків тисяч, повністю задовільняють критеріям Рамсарських угідь.

У Харківській області є місця, де концентрується перед осіннім перельотом такий вид, як журавель сірий (ЧКУ). Зараз найбільші передміграційні скупчення журавлів чисельністю до 150 особин знаходяться в заплаві р. Сів. Донець на території РЛП „Ізюмська Лука” поблизу с. Червоний Шахтар.

У 70-ті роки найбільші літні скупчення журавлів (до 120 особин) і осінні пролітні (понад 1000 особин) спостерігались у заплаві р. Берека (притока р. Сів. Донець) на території Берецького мисливського заказника, угіддя якого були знищені внаслідок проведення гідромеліоративних робіт при будівництві каналу Дніпро-Донбас.

Міграційними шляхами для горобцеподібних та інших груп птахів є долини річок, узбережжя водосховищ з деревно-чагарниковою рослинністю, лісосмуги на полях, вздовж автотрас й залізниць.

У міграційний період через територію Харківської області пролітає понад 150 видів птахів, що мають певний охоронний статус у межах Європи та України – занесені до ЄЧС та ЧКУ, Додатку II Конвенції про охорону мігруючих видів тварин (Боннська конвенція), Додатку II Угоди про збереження Афро-Євразійських мігруючих водно-болотних птахів (АЕWA).

Зимівельні скупчення водоплавних птахів на території Харківської області відомі на незамерзаючих водоймах: оз. Лиман (водойма-охолоджувач Зміївської ТЕЦ), ділянка р.Уди та її приток (рр. Лопань, Харків) у межах м. Харків і до впадіння р.Уди в Сів. Донець.

Особливо цінні території скупчення птахів у період їх міграції через простір області віднесені до всесвітньої мережі територій, важливих для існування птахів (Important Bird Area – ІВА). Засновник мережі ІВА територій – Всесвітня асоціація охорони птахів (BirdLife International).

ІВА території є ключовими елементами міграційних шляхів птахів, тобто екологічної мережі.

Загалом, ІВА програма, започаткована в Україні Українським товариством охорони птахів (УТОП) у 1994 році, є унікальним інструментом природоохоронної роботи і має бути інтегрована при розбудові національної екомережі.

Станом на 2004 р., у світі виділено 10 000 ІВА територій у більш ніж 130 країнах світу. В Україні виділено 176 ІВА територій, в Європі – понад 3500.

За визначенням, ІВА території є пріоритетними для природоохоронної діяльності, і наступним кроком після їх виділення є зменшення основних загроз для біорізноманіття, моніторинг та просвітницька робота на цих територіях.

ІВА програма не надає юридичних підстав для охорони ІВА територій. Це прерогатива державних установ міжнародного (конвенції) та національного рівнів (мережа природоохоронних об'єктів). Здійснюючи ІВА програму в Україні, Українське товариство охорони птахів забезпечує державні установи базовими даними, необхідними для розбудови національної екомережі, надає можливість швидкого аналізу сучасного стану територій, що відіграють ключову роль у збереженні видового різноманіття птахів, на основі чого можуть прийматися управлінські рішення. Українське товариство охорони птахів готує відповідні обґрунтування й у співпраці з Державною службою заповідної справи допомагає в наданні ІВА територіям статусу об'єктів природно-заповідного фонду.

Головним критерієм для виділення ІВА територій є їх значення для підтримання значної кількості птахів одного або кількох видів. Зберігши ці території для птахів, які часто є ефективними біоіндикаторами, ми збережемо все біологічне різноманіття та красу природних ландшафтів.

Важливим кроком для досягнення мети є аналіз діючих, у межах кожної території, чинників (загроз), які негативно впливають на стан популяцій птахів, біотопів та ландшафтів у цілому. Оцінюються всі види господарювання – від збирання ягід на болотах, яке має незначний вплив, до суцільного вирубування лісу, що повністю руйнує біотоп і змінює ландшафт. Такі дані Українське товариство охорони птахів збирає щороку за допомогою мережі ІВА координаторів та спостерігачів.

Безпосередньо у Харківській області виділено 9 ІВА територій (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 Перелік ІВА територій на головних шляхах міграції птахів у Харківській області

У меридіональному напрямку	
Долина р. Сіверський Донець	
ІВА територія №399/№046 „Лівобережжя в зоні Печенізького водосховища”	
ІВА територія №404 „Долина р. Велика Бабка”	
ІВА територія №304 „Гомільшанська лісова дача”	
ІВА територія №71/№045 „Озеро Лиман”	
ІВА територія №69/№048 „Ізюмська Лука”	
ІВА територія №184/№047 „Долина р. Бахтин”	
Долина р. Оскіл	
Долина р. Великий Бурлук	
Долина р. Берека	
Долина р. Орчик	
Долина р. Бритай	
У широтному напрямку	
Долина р. Мжа	
ІВА територія №75/№044 „Долина р. Мжа”	
Долина р. Мерла	
Долина р. Мерчик	
Долина р. Уди	
Долина р. Вовча	
Долина р. Оріль	
ІВА територія №83/№037 „Долина р. Оріль”	
Долина р. Берестова	
Долина р. Самара	
ІВА територія №84/№043 „Долина р. Самара”	

Переважна більшість рідкісних видів на території Харківської області знаходиться нині в долинах річок. Місця концентрації їх на ділянках непорушеної рослинності слід вважати екологічними ядрами, що мають бути заповіданими, а ділянки, що поєднують ядра між собою, – екологічними коридорами, в яких господарська діяльність має бути зведена до мінімуму. Навколо цих структурних компонентів необхідно створювати буферні зони, що будуть захищати та пом'якшувати зовнішні впливи на заповідні території.

Ефективна охорона популяцій рідкісних видів можлива лише на біогеоценотичних засадах, тобто при збереженні цілісності рослинного й ґрунтового покриву біогеоценозів (чи біоакваценозів) та з урахуванням складних ценотичних і міжбіоценотичних зв'язків.

3.2.3 Природні території, що підлягають особливій охороні

Особливій охороні підлягають природні території, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси для збереження сприятливого екологічного стану. Ці території утворюють єдину територіальну систему і включають об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя та захисні лісові смуги.

3.2.3.1 Території та об'єкти природно-заповідного фонду

Для формування екомережі в області особливе значення має просторове розміщення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, тому що у своєму складі вони мають земельні ділянки, які зберігають найбільш цінні комплекси, що залишаються в природному стані.

Виходячи з того, що найбільше ландшафтне різноманіття в сучасних умовах характерне для річкових долин, особливу цінність мають території та об'єкти природно-заповідного фонду, розташовані в них.

Аналіз їх просторового розміщення в долинах річок, які найбільш перспективні для формування екомережі – Сіверський Донець, Мжа, Оскіл, Мерчик, Мерла, Уди, Великий Бурлук, Берестова, Орчик, Берека та Самара, виявив 57 існуючих територій ПЗФ загальною площею 53521,8 га, що складає 92,4% від усієї площі ПЗФ області. Вони разом з зарезервованими територіями репрезентують всі фізико-географічні райони, які виділені в Харківській області (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 Географічна мережа територій ПЗФ, які можуть бути включені до екомережі Харківської області

ЛІСОСТЕПОВА ЗОНА
ЛІВОБЕРЕЖНО-ДНІПРОВСЬКИЙ КРАЙ
Східно-Полтавська височинна область
Краснокутсько-Карлівський район
Існуючі території
Пам'ятка природи «Мурафська дача»
Заказник ботанічний «Мурафський»
Заказник ботанічний «Шарівський»
Заказник загальнозоологічний «Оберіг»
Заказник лісовий «Володимирівська дача»